

BALTŲ RELIGIJOS IR MITOLOGIJOS ŽYMĖS KLAIPĖDOS KRAŠTE

Senosios Klaipėdos krašto šventvietės yra turtingų, dažnai puošniomis įkapėmis garsėjančių laidojimo paminklų šešėlyje. Šventas protėvių girias, kalvas, akmenis ir šaltinius iki šiol saugo paslapties skraistė, tačiau čia atgyja mūsų jausmai ir vaizduotė. Šiandien nėra kito, geresnio ir patikimesnio, būdo šventvietėms tirti, kaip tik analizuoti ir tarpusavyje derinti pranešimus apie archeologinius radinius, istorijos dokumentų, kalbos ir tautosakos duomenis.

Nors visapusiški Klaipėdos krašto tyrinėjimai prasidėjo anksčiau negu likusioje Lietuvos dalyje, XX a. 5-ajame dešimtmetyje pasikeitus gyventojams, jie ilgam apmirė. Iš esmės nutrūko ir įprastas savaiminis sakytinės istorijos žinių, vietų vardų, pasakojamosios tautosakos perdavimas. Tarp XIX a. – XX a. pirmosios pusės rašytinių liudijimų ir šiuolaikinių krašto tyrėjų atsivėrė praraja, kurią įveikti galima tik kruopščiu darbu su kartografinė medžiaga ir rašytine istorija.

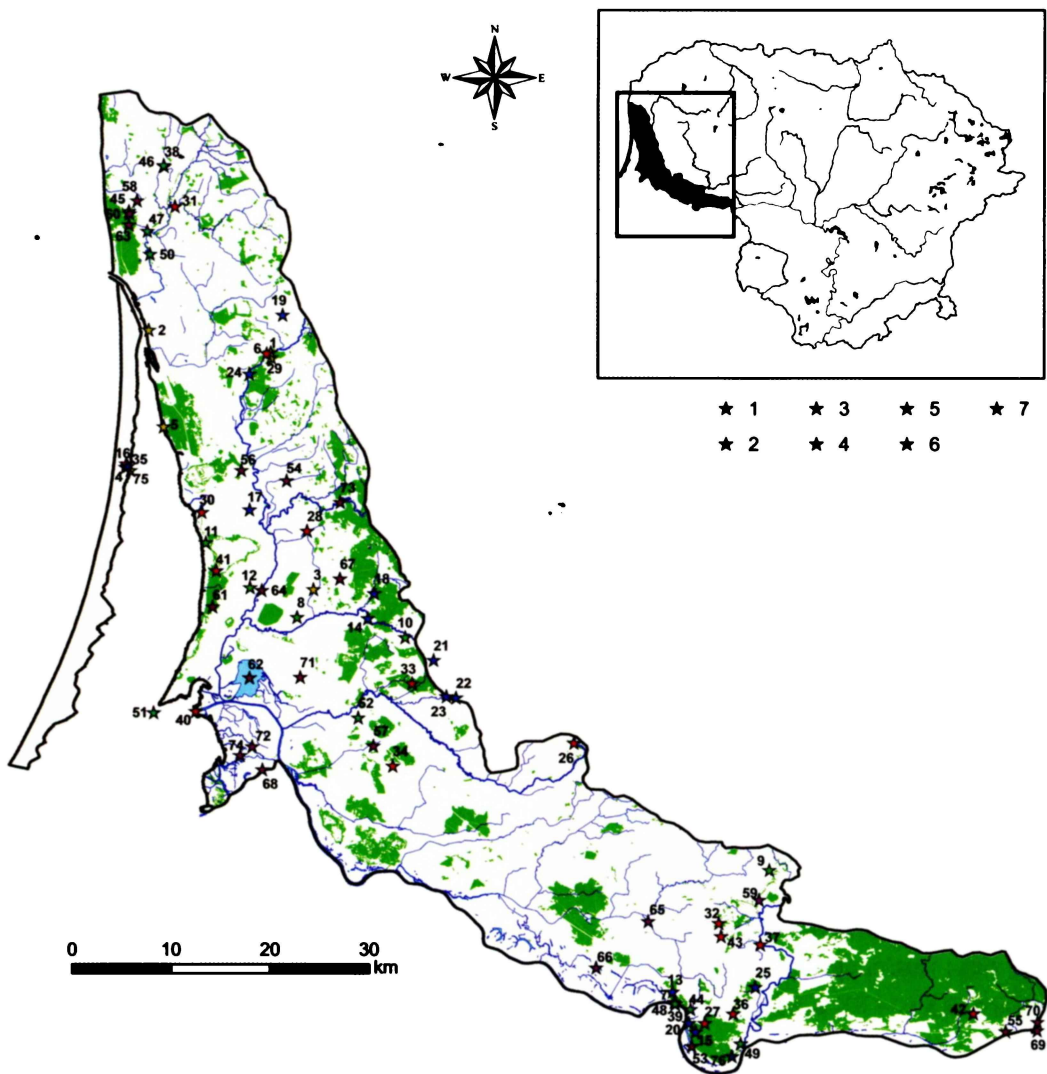
Tilžės gimnazijos mokytojo Eduardo Gizevijaus (1798–1880) tiriamųjų išvykų aprašymai, nenuilstančio lietuvių tautosakos ir vietovardžių rinkėjo Viliaus Kalvaičio (1848–1914) palikimas – didžiausias senųjų Klaipėdos krašto šventviečių tyrinėtojų turtas. Vėliau jį dar gausino tautosakos rinkėjai: Marta Juškaitė, Bronislava Kerbelytė, Liudvikas Giedraitis. Mokslinius šventviečių tyrimus pradėjo archeologai Valdemaras Šimėnas ir Vladas Žulkus, ieškodami atsakymo į klausimą, kur būta senovės kulto vietų, kaip paaiškinti didesnius jų telkinius. XX a. 9-ajame dešimtmetyje minėti tyrinėtojai atkreipė dėmesį, kad daugelis senųjų šventviečių yra neapgyventuose miškinguose, pelkėtuose ruožuose tarp genčių bei istorinių žemių ir iškėlė hipotezę, kad tai gali būti mitinės baltų mirusiųjų pasaulio sampratos atspindys¹.

TRACES OF THE BALT RELIGION AND MYTHOLOGY IN THE KLAIPĖDA REGION

The ancient sacred places in the Klaipėda Region stay in the shadow of rich burial sites, frequently famous for their splendid grave goods. Sacred woods, hills, stones, and springs have hitherto been protected by a veil of mystery, however, in such places, our feelings and imagination come back to life. Presently, there is no better or more reliable way to investigate sacred places than to analyse and organise the information about the archaeological finds and the data of historical documents, language, and folklore.

Even though comprehensive studies of the Klaipėda Region started much earlier than in the remaining parts of Lithuania, after its population had changed in the 40s of the 20th century, they stopped for a long time. The usual spontaneous transfer of oral history, place names, and folk narratives also ceased. Between the written records of the 19th through the first half of the 20th century and the contemporary explorers of the region, a gap opened up, which can be overcome merely by means of thorough work with cartographic materials and written history.

The descriptions of exploratory trips of Eduard Gisevius (1798–1880), teacher of the Tilsit Gymnasium, and the heritage of Vilius Kalvaitis (1848–1914), indefatigable collector of Lithuanian folklore and place names, is the greatest asset of the explorers of the ancient sacred places in the Klaipėda Region. Afterwards, it was enriched by folklore collectors Marta Juškaitė, Bronislava Kerbelytė, and Liudvikas Giedraitis. Archaeologists Valdemaras Šimėnas and Vladas Žulkus were the first to start scientific research on sacred places in search for an answer to the questions where the places of the ancient cult were and how their larger concentrations can be explained.

1 pav. Klaipėdos krašto šventvietės:

- 1 - akmens ir bronzos amžiais paaukotų daiktų radavietės;
- 2 - su baltų religija ir mitologija siejami gyvenamųjų vietų vardai;
- 3 - miškai ir medžiai; 4 - kalnai; 5 - akmenys;
- 6 - vandenys; 7 - daubos

(Paminklų numeracija žemėlapyje atitinka numeraciją priede)

Sudarė V. Vaitkevičius, spaudai parengė R. Vengalis.
 Žemėlapis pagrįstas: GDR1oLT © Nacionalinė žemės tarnyba prie Žemės ūkio ministerijos, 2016

Fig. 1. Sacred places in the Klaipėda Region:

- 1 - the Stone and Bronze Age findspots of offerings;
- 2 - names of places related to the Balt religion and mythology;
- 3 - trees and forests; 4 - hills; 5 - stones;
- 6 - waters; 7 - ravines

(The numbering of the monuments on the map corresponds to the numbering in the appendix)

Compiled by V. Vaitkevičius, prepared for publication by R. Vengalis. The map is based on: GDR1oLT © National Land Service under the Ministry of Agriculture, 2016.

Šių eilučių autoriaus surinkti duomenys tokį Vakarų Lietuvos šventviečių paveikslą pagilino ir išplėtė². Tapo aišku, kad daugelis reikšmingų – tą rodo XIX–XX a. istorijos, kalbos ir tautosakos šaltiniai – šventviečių kitados veikė už gyvenamosios erdvės ribų, dažnai – atokiose vietose ir vienu metu galėjo būti naudojamos kelių didesnių ar mažesnių bendruomenių bei jų junginių (1 pav.).

Pranešimų apie šventvietės požymių turinčias vietas – archeologinių dirbinių radavietes – yra mažai, tačiau visi jie svarbūs ir reikšmingi. Viduriniu ir vėlyvuju neolito laikotarpiais gintariniai papuošalai buvo aukojami į Kuršių marių vandenį netoli Juodkrantės, ten pat, kur slypi gamtiniai gintaro išteklių³; kur kas mažiau žinoma to paties laikotarpio radavietė prie Lūžijos miško, rytinėje marių pakrantėje⁴. Radiniai iš Gintaro pelkės prie Klaipėdos yra datuojami romėniškuoju laikotarpiu⁵.

XX a. pirmojoje pusėje Minijos senvagėje ties Dovilai buvo rasta bronzos amžiaus kirvio liejimo formos dalis (kat. nr. 120)⁶, o toje pačioje apylinkėje prie Gedminių – dviejų bronzinių ietigalių ir iš tos pačios medžiagos pagaminto kirvio auka⁷. Dar vienas paaukotas bronzinis ietigalis (kat. nr. 121) buvo aptiktas durpėse Išlės pelkėje, į pietvakarius nuo Kukorų; taip pat minimi Romos monetų radiniai, žalvarinis žiedas pinta priekine daliimi⁸, tačiau nei apie šią, nei apie kitas paminėtas radavietes mitologinio turinio pasakojimų nežinoma. Tai patvirtina, kad ryšį tarp aukotų priešistorinių dirbinių vietų ir šiandien iš tautosakos, kalbos arba istorijos šaltinių žinomų šventviečių nustatyti sunku. Tačiau Rambynas skatina tęsti tyrinėjimus šia kryptimi.

Karaliaučiaus muziejuje *Prussia*, be kitų radinių iš Rambyno, buvo ir du dailūs bronziniai kirviai, kuriuos E. Gizevijus kitados, matyt, gavo iš Bitėnų ar Bardėnų (*Bardehnen*) gyventojų (kat. nr. 66)⁹. Be to, Rambynas laužo kitus su baltų šventvietėmis klaidingai siejamus įsitikinimus, nes apie jo šventumą taip pat byloja rašytiniai istorijos šaltiniai, papročiai, gausūs padavimai, mitologinės sakinės ir tikėjimai. Tuo retai gali pasigirti kuris nors Lietuvos archeologijos, architektūros ar dailės paminklas.

1385–1395 m. kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymai mini Rambyną (*Rombinus*) ir šventąjį mišką (*Von dem heyligen walde von Rambyn*), kuris plytėjo, pagrįstai manoma, į rytus nuo Rambyno. 1595 m. šventąjį Rambyno

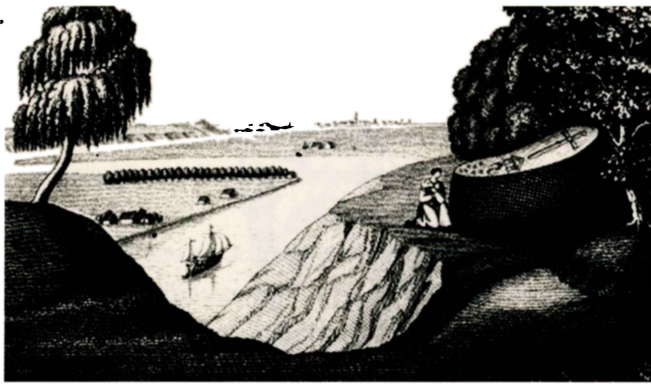
In the 80s of the 20th century, the aforementioned researchers noticed that most of the ancient sacred places were found in uninhabited wooded wetlands between tribes and historical lands and raised a hypothesis that this may have been the reflection of the Balt mythological concept of the world of the dead¹.

The data collected by the author of the text deepened and expanded such a picture of Western Lithuanian sacred places². It became clear that a number of significant sacred sites, as evidenced by the historical, linguistic, and folklore sources of the 19th through the 20th century, in olden days functioned beyond the boundaries of the residential areas, often in remote territories, and could be simultaneously used by several larger or smaller communities or their associations (Fig. 1).

There are few reports on sites possessing attributes of sacred places – findspots of archaeological finds, however, all of them are important and meaningful. In the Middle and Late Neolithic Period, amber jewellery was sacrificed into the waters of the Curonian Lagoon near Juodkrantė, the same place where the natural amber resources were³; much less known was the findspot of the same period at the Lūžija forest, on the eastern coast of the Lagoon⁴. The finds from the Gintaras bog near Klaipėda date back to the Roman Iron Age⁵.

In the first half of the 20th century, in the old Minija riverbed at Dovilai, a fragment of the Bronze Age axe mold was found (Cat. No. 120)⁶, and in the same area at Gedminai, the sacrifice of two bronze spearheads and an axe made of the same material⁷. Another sacrificed bronze spearhead (Cat. No. 121) was discovered in the peat in the Išlė bog, and southwest of Kukorai, the finds of Roman coins and a bronze ring with a braided front part⁸ were mentioned, however, no mythological tales were known either about that or other aforementioned findspots. That supports the argument that the relationship between the places of offerings of prehistoric artefacts and the sacred places, currently known from folklore, linguistic, or historical sources, is hard to establish. However, Rambynas encourages further research in that direction.

In the *Prussia* Museum of Königsberg, next to other finds from Rambynas (*Rombinus*), there were two bronze axes which Gizevijus in his own time must have received from the residents of Bitėnai or Bardėnai (*Bardehnen*)

2 pav. Rambyno Aukų akmuo, piešinys. 1835–1837 m.
(pagal Gisevius 1837)

Fig. 2. Rambynas sacrificial stone, drawing. 1835–1837
(after Gisevius 1837).

kalną aprašė Kasparas Henenbergeris, 1769 m. – Jurgis Kristupas Pisanskis, o apie 1794 m. – Karlas Nankė⁹. 1835 m. rugsėjo mėn. įvykus griūčiai, E. Gizevijus ėmėsi, o netrukus dar buvo ir įpareigotas, parengti išsamų Rambyno aprašymą su piešiniais (2 pav.).

E. Gizevijaus surinktos žinios apie Rambyno šventvietę (vietos gyventojų vadintą *Rombynus*, *Rambyn* arba *Rambynkalnis*) amžininkų ir šiuolaikinių tyrinėtojų vertinamos įtariai, nes šventasis akmuo buvo suskaldytas 1807¹¹ ar 1811 m.¹², t. y. prieš autoriaus apsilankymą, tačiau nėra abejonės, kad 1825 m. Tilžėje apsigyvenęs mokytojas ir krašto šviesuolis buvo dažnas Bardėnų ir Bitėnų lietuvių, taigi ir Rambyno, svečias. Šventojo akmens vietą E. Gizevijus žinojo, matė ten likusias akmens skeveldras. Iš gyventojų jis girdėjo padavimų ir sakmių, perėmė kai kuriuos archeologinius radinius, kasinėjimus rengė taip pat ir savo jėgomis. Taigi rytą po didžiosios Rambyno griūties bitėniškis Nabaraitis apie tai pranešti išskubėjo ne kam kitam, o būtent E. Gizevijui, kuris žinią pasitiko dėmesingai ir tuoj pat išvyko į įvykio vietą.

Remiantis E. Gizevijaus aprašymu, pagal Nemunan griūvančių Rambyno šlaitų spalvą buvo galima numatyti orų permainas, smėlingas kalnas kartu buvo labai šaltiniuotas, su stipresne ar silpnesne jėga vanduo sruvo ir ardė kalną, daugelyje Rambyno vietų žemėje atverdamas plyšius; beje, šaltiniai šventojo akmens aplinkoje sruvo rytų kryptimi – būdingas šventviečių bruožas.

(Cat. No. 66)⁹. Moreover, Rambynas refutes the Balt sacred places-related false beliefs, because its sacred character was evidenced by written historical sources, customs, abundant legends, mythological narratives, and beliefs. Few Lithuanian archaeological, architectural, or cultural site can claim that.

Descriptions of the Crusaders' routes to Lithuania in 1385–1395 mentioned Rambynas and a holy forest (*Von deme heyligen walde von Rambyn*) which was reasonably believed to have stretched east of Rambynas. In 1595, the holy hill of Rambynas was described by Caspar Hennenberger, in 1769, by Georg Christoph Pisanski, and around 1794, by Karl Ephraim Nanke¹⁰. In September 1835, after the crumbling of the hill, Gisevius undertook, and soon was also authorised, to prepare a thorough description of the Rambynas Hill with drawings (Fig. 2).

The information collected by Gisevius about the Rambynas sanctuary (called by local residents *Rombynus*, *Rambyn*, or *Rambynkalnis*) was regarded by his contemporaries or by contemporary scholars as questionable, because the sacred stone was split in 1807¹¹ or 1811¹², i.e. before Gisevius' visit, however, the teacher and intellectual, who came to live in Tilsit in 1825, frequently visited the Lithuanians of Bardėnai and Bitėnai, and therefore also the Rambynas Hill. Gisevius knew the place of the sacred stone and saw the remaining stone fragments. From local people, he heard tales and legends, received some archaeological finds, and carried out his own excavations. Therefore, in the morning after the great collapse of the Rambynas Hill, Nabaraitis from Bitėnai first of all hurried to inform Gisevius about it, who attentively listened to the message and immediately rushed to the place of the incident.

In accordance with Gisevius' description, by the colour of the Rambynas' slopes descending to the Nemunas it was possible to forecast the weather changes; the sandy hill had a lot of springs, and the water streamed with greater or lesser force and kept destroying the hill by opening cracks in numerous places. Incidentally, the springs in the environment of the sacred stone all streamed eastward, which was a typical trait of sacred places.

Double 4.5–9 m banks on the highest Rambynas place, according to Gisevius, formed a closed quadrangle, called by the local residents Pilis or Pilatis. However,

Dvigubi 4,5–9 m aukščio pylimai aukščiausioje Rambyno vietoje, anot E. Gizevijaus, sudarė uždarą keturkampį, vietos gyventojų vadinamą Pilimi arba Pilačiu. Bet tolesnis iki pat Bitėnų besitęsiančio žemių pylimo aprašymas šiandien panašus į parabolinių kopų vaizdavimą.

Į devintą dešimtį įkopęs Bardėnas (*Bardwin*) iš Bardėnų¹³ kaimo E. Gizevijui tvirtino, kad XIX a. pradžioje vykstant teisminiams ginčams jis pats išmatavo nuotolį nuo Rambyno šventojų akmens iki maždaug 42 m aukščio Nemuno skardžio krašto, ir šis atstumas dar siekė 160 metrų (3 pav.); papėdėje, Nemune, virė didelis ir gilus verpetas (*didelis Wirus*), kėlęs grėsmę laivams ir siliams. Esą kartą čia, prasivėrus kalnui, pasirodė piktas vyras, persekiojantis moterį baltais drabužiais, ir pagriebęs ją dingo Nemuno gelmėse.

Bardėnų kaime Rambyno dievybės buvo vadinamos laimėmis, o Bitėnuose – laumėmis. Apie jas buvo daug ir įvairiai pasakojama. Bet labiausiai visų dėmesį traukė šiaurės–pietų kryptimi pailgas, apie 2 x 3 m dydžio (15 m apimties), į pietų pusę lygią nuolaidžią plokštumą turįs raudonas Rambyno granito akmuo:

„Mūsų seneliai (taip girdėti lietuvius pasakojant) dažnai sakė, kad mes turim aukų akmenį saugoti, jo nepažeisti ir lengvabūdiškai ten nepasijuokti, neišdykauti; akmuo esąs šventas, žemė, ant kurios jis guli – pašvęsta. Saulei tekant ir leidžiantis akmenį apimdavo – tą mes patys esam matę – nuostabi šviesa (*Wunderschein*) <...>.

Galios vardan ant akmens buvo įspaustas kalavijo žymuo. Ant akmens taip pat būta ir kitų ženklų (ne visi jie buvo suprantami); pėdų ir kanopų įspaudai bylojo apie gyvulius, kuriuos čia reikėjo aukoti. Visi šie ženklai kilo iš tų neatmenamų laikų, kai akmenys dar buvo minkšti. Iš toliausių kraštų, tokių kaip Smolenskas ir Maskva, atvykdavo galingi kunigaikščiai ir karaliai su aukomis, kurias sudėdavo ant akmens. Taip pat visų rūšių ligoniai ateidavo tam, kad akmenį paliestų, ir pasveikę sugrįždavo namo.

Nuotakos eidavo prie akmens ir meldė laimingos santuokos. Gimdyvės dėkodavo už sveikatą ir meldė palaimos naujagimiams. Ten, kur žmogiškas protas nežinojo kaip padėti, padėdavo akmuo, pas kurį su giliu tikėjimu žmonės keliaudavo <...>.

3 pav. Rambyno Aukų akmuo 1796–1802 m. naujųjų Rytrpūsijų topografiniame žemėlapyje (pagal Schrötter 1802, XII)
Fig. 3. Rambynas sacrificial stone, 1796–1802, on the topographic map of the New East Prussia (after Schrötter 1802, XII).

the description of the earthen wall stretching as far as Bitėnai currently reminds the description of parabolic dunes.

Bardėnas (*Bardwin*) from the village of Bardėnai¹³, who was over 80 at the time, told Gisevius that in the early 19th century, due to a litigation case, he personally measured the distance between the sacred stone and the edge of the approximately 42 m steep slope of the Nemunas, and the distance still amounted to 160 m (Fig. 3); at the foot of the hill, in the Nemunas River, there was a large and deep whirlpool (*didelis Wirus*) that posed a threat to boats and rafts. Allegedly once upon a time, the hill opened up, and an angry man appeared persecuting a woman in white clothes; he grabbed her and disappeared in the depths of the Nemunas.

In the village of Bardėnai, the Rambynas deities were called *laimės*, and in Bitėnai, *laumės*. There were numerous various stories about them. However, the general attention was mainly drawn by the red granite Rambynas stone situated in the north-south direction, oblong, the size of about 2 x 3 m (the volume of 15 m), with a smooth sloping plane toward the south:

4 pav. Vienas iš Tauralaukio (*Tauerlauken*) akmens kryželių
(V. Vaitkevičiaus nuotrauka, 2016 m.)

Fig. 4. One of the stone crosses in Tauralaukis (*Tauerlauken*)
(Photo by V. Vaitkevičius, 2016).

Prie akmens pasirodydavusi rūsti būtybė (*eine ernste Gestalt*), kuri dažnai nė neprašoma koku nors ženklų arba iškilmingais žodžiais laukiamą žinią apreikšdavo.¹⁴

Žinios apie Rambyno šventvietę, kartu jas suėmus, reikšmingos ne vien archeologiniu, mitologiniu ir istoriniu požiūriu. Ši byla mus verčia labai atidžiai žvelgti į visas XIII–XVIII a. rašytinių šaltinių užuominas ir į romantizmo laikotarpio veikalus, kuriuose kalbama apie senovės baltų šventvietes; kiekviena tokia žinia gali būti šiandien nežinomos, neišlikusios šaltinių visumos dalis.

Apie Tauralaukio akmenį su įduba (Klaipėdos m.) pasakoja daugelis sakmių, kuriuose piktoji dvasia – velnias – kortomis lošia su žmogumi, dvarponiu ir net kryžiuočiu. Pastaraisiais metais šio akmens paviršiuje pastebėti trys 6x12, 7x9 ir 7x10 cm dydžio kryželiai

“Our grandparents (as told by Lithuanian people) used to say that we had to protect the sacrificial stone, not to damage it, not to make light-minded jokes or play pranks there, as the stone was sacred, and the earth under it was sacred. During the sunrise and sunset, the stone would be embraced – we saw it ourselves – by miraculous light (*Wundershein*) <...>.

For the sake of power, a sword mark was impressed on the stone. There were also other prints on the stone (not all of them understandable); the footprints and hoofprints suggested animals that had to be sacrificed there. All of them came from times immemorial, when the stones were still soft. From the distant lands, such as Smolensk or Moscow, powerful princes and kings would arrive with offerings that they would place on the stone. Also all kinds of patients would come to touch the stone and to come home recovered and healthy.

Brides would come to the stone to ask for happy marriage. Mothers offered thanks for their health and begged for blessing for their newborns. Where the human mind did not know how to help, the stone would help which people visited with deep faith <...>.

A stern being (*eine ernste Gestalt*) would appear at the stone that often, without even being asked, would reveal the awaited message by a sign or a solemn word”¹⁴.

The information about the Rambynas sanctuary, collected all together, is significant not merely from the archaeological, mythological, or historical viewpoints. The case makes us very attentively consider both the hints of the 13th–18th century written sources and the literary works of Romanticism which mention ancient Balt sanctuaries: each piece of information may be part of the presently unknown, extinct totality of sources.

Numerous legends exist about the Tauralaukis (*Tauerlauken*) stone with a hollow on which the evil spirit – the devil – used to play cards with a man, landlord, and even a Crusader. Three 6 x 12.7 x 9 ir 7 x 10 cm size crosses observed on the surface of the stone in recent years leave no doubt that, after the introduction of Christianity, the Ancient Balt sacred stone became a boundary stone (Fig 4)¹⁵. The approximately 3,3 x 3.95 m size granite stone on the bank of the Danė River (*scopulis collium prope Dangam*)¹⁶ was mentioned in the Act of 8 February

nepalieka abejonių, kad senovės baltų šventvietės akmuo po krikščionybės įvedimo tapo riboženkliu (4 pav.)¹⁵. Šis maždaug 3,3x3,95 m dydžio granito riedulys Dangės pakrantėje (*scopulis collium prope Dangam*)¹⁶ yra minimas dar 1253 m. vasario 8 d. Klaipėdos miesto srities sienų tarp Kuršo vyskupo Henriko ir Vokiečių ordino nustatymo akte¹⁷.

Norkaičių smuklė, kaip pasakojama, įkurta Šiūšies kairiajame krante nukirsto švento ąžuolo vietoje, ilgai buvo vadinama prūsų dievo Patrimpo vardu (*Potrimpus-Krug*). Vėliau ten būta dvaro sodybos ir plačiai kalbėta apie žymiąją prūsų Romovę¹⁸. Johano Zembrickio (Johannes Sembritzki) duomenys, kad legenda apie senovės šventovę buvo įrašyta į 1801 m. Norkaičių dvaro pirkėjo G. G. Funko namų knygą, verčia manyti, jog minėti padavimai ir literatūriniai jų vediniai turi pagrindą¹⁹.

XIX a. tyrėjų dėmesį traukė ir Ramučių bažnytkaimio, Ramoniškių kaimo pavadinimai, abipus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino valstybės sienos plytėję miškai²⁰. Remiantis literatūriniais padavimais, užrašytais praėjusiame šimtmetyje²¹, šioje vietovėje yra iki šiol nežvalgyta Jovarkalnio (Varkalnio) šventvietė.

K. Hennenbergerio (K. Hennenberger) žemėlapis netoli Ramuvos, Šusties dešiniajame krante, vaizduoja Šventąjį mišką (*Heyligwald*) ir nurodo, kad tai buvęs nedidelis miškelis, kurio beržus, o po jais – kadagius, žemaičiai laikę šventais, ir ten nieko nebuvo galima kirsti, kad nesužeistum dievų²². Ši šventvietė Venckų apylinkėse pagrįstai gali būti siejama su Mato Pretorijaus (apie 1635–1704) aprašytu ąžuolu ir akmeniu Šusties pakrantėje, kitapus Metirkviečių, kur prieš rudens sėją, seno vaidilučio (*Weydulut*) vadovaujami, vietos gyventojai surengė įsimintiną šventę.

Netoli akmens ant aukštos karties buvo iškeltas ožio kailis, virš jo – puokštė iš įvairių javų ir žolynų. Vaidilutis su kaušeliu rankose meldėsi dievybei, duodančiai valgio ir gėrimo, maisto ir išlaikymą, paskui jaunimas šoko aplink ąžuolą ir kartį, vėliau kailis nuo karties atiteko apeigų vedėjui, o puokštė buvo rūpestingai padalinta tarp likusių šventės dalyvių. Patiesęs kailį ant akmens, vaidilutis sėdėjo ir pasakojo apie susirinkusiųjų kilmę, papročius ir tikėjimą; pabaigoje klausytojai nulenkė galvas žemei, vaidilutis įsimaišė tarp jų ir prasiėdėjo vaisės²³.

1253 on the establishment of the Klaipėda City area border between the Curonian Bishop Heinrich and the Teutonic Order¹⁷.

The Norkaičiai inn, which, as the story goes, was founded on the left bank of the Šiūšis River on the site of the felled sacred oak tree, was for a long time called after the Prussian God Patrimpas (*Potrimpus-Krug*). Later, there was a manor house on the site, and the famous Prussian Romovė¹⁸ was widely discussed. The data of Johannes Sembritzki on the fact that the legend about the ancient sanctuary was recorded in the house book of G.G. Funk, buyer of the Norkaičiai manor house, suggests that the aforementioned legends and their literary developments were well justified¹⁹.

The attention of the 19th century explorers was also attracted by the names of the villages of Ramučiai and Ramoniškiai and the forests stretching on both sides of the border between the Grand Duchy of Lithuania and the Teutonic Order²⁰. Based on the literary legends recorded in the previous century²¹, in that area, there was a so far unexplored Jovarkalnis (Varkalnis) sacred place.

Hennenberger's map presented the Holy Wood (*Heyligwald*) next to Ramuva, on the right Šustis' bank, and indicated that it was a small wood whose birch trees, and afterwards junipers, were considered to be sacred by Samogitians: no tree could be felled not to wound a deity²². The said sacred place in the vicinity of Venckai can be reasonably associated with the oak tree and the stone on the bank of the Šustis River, on the other side of Metirkviečiai, described by Matthäus Prätorius (c. 1635–1704): there, before the autumn sowing, local people, under the guidance of an old *vaidilutis* (*Weydulut*, a pagan priest), held a memorable celebration.

Next to the stone, on a high pole, a goatskin was raised, and above it, a bunch of different crops and herbs. The *vaidilutis*, with a scoop in his hand, prayed to the deity that provided food and drink, footstuffs and maintenance, then young people danced around the oak tree and the pole, and later, the goatskin from the pole was presented to the leader of the rituals, while the bunch was scrupulously divided between the participants of the celebration. Having placed the goatskin on the stone, the *vaidilutis* told stories about the origin of the participating people, customs, and beliefs; at the end, all of them bowed their

5 pav. Akmuo-ritinys su plokščiadugniu dubeniu prie Žemaičių Naumiesčio muziejaus (V. Vaitkevičiaus nuotr., 2017 m.)

Fig. 5. A cylinder-shaped stone with a flat bottom bowl-shaped hollow at the Museum of Žemaičių Naumiestis (Photo by V. Vaitkevičius, 2017).

Vietovė tarp Ramučių ir Ramoniškių (šiaurėje), Metirkviečių ir Venckų (pietvakariuose) bei Kadagiškių (pietryčiuose) šiandien laikytina vienu iš reikšmingiausių Klaipėdos krašto šventviečių židinių. Iš Kadagiškių ar gretimo Ciparių kaimo kilęs akmuo-ritinys su plokščiadugniu dubeniu, dabar saugomas prie Žemaičių Naumiesčio muziejaus durų (5 pav.)²⁴, verčia manyti, kad apie XIV a. vykusį kuršių slinktis iš jau prarastų Duvzarės ar Ceklio žemių pietuose apėmė ir Žemaičių Naumiesčio apylinkes²⁵.

Kitas reikšmingas šventviečių telkinys apima Vilkyškių kalvagūbrį ir jo prieigas nuo Bardėnų vakaruose iki Šereitlaukio rytuose. Žinios apie prie Šereitlaukio dvaro esančio Sidabrinio kalno Užkeiktų vestuvių akmenį, Šereitlaukio miško Velnio griovą, Keleriškių Dangaus kalną, Bitėnų Velnio kalną ir Mergežerį, Bardėnų šventąją liepą ir, žinoma, Rambyną gali padėti tyrėjams atkurti skalvių genties šventviečių paveikslą. Jis margas, tačiau pastebimi bendri skalvių ir kuršių, žemaičių, aukštaičių (lietuvų) genčių paveldo bruožai, pvz., apylinkėse vyraujantys šventkalniai, dideli moreninių kalvų rieduliai, į rytus tekantys šaltiniai. Maždaug 1998 m. priešais buvusią Bitėnų mokyklą rastą akmenį su smailiadugniu dubeniu

heads to the Earth, the *vaidilutis* mixed into the crowd, and the feast began²³.

The location between Ramučiai and Ramoniškiai (in the north), Metirkviečiai and Venckai (in the southwest), and Kadagiškiai (in the southeast) is currently considered to be one of the most significant sanctuaries in the Klaipėda Region. A cylinder-shaped stone with a flat-bottom hollow, coming from Kadagiškiai or the adjacent Cipariai village, presently stored at the door of the Žemaičių Naumiestis Museum (Fig. 5)²⁴, suggests that the Curonian migration around the 14th century from the already lost Duvzarė or Ceklis lands in the south included also the environs of the Žemaičių Naumiestis²⁵.

Another significant concentration of sacred places covers the Vilkyčiai ridge and the approaches to it from Bardėnai in the west to Šereitlaukis in the east. The knowledge about the Enchanted Marriage Stone at the Silver Hill near the Šereitlaukis Manor, the Devil's Gully in the Šereitlaukis forest, the Heaven's Hill in Keleriškiai, the Devil's Hill and Maidens' Lake in Bitėnai, the Sacred Linden Tree in Bardėnai, and, of course, Rambynas, can help explorers to recreate the picture of the Scalvian sacred sites. It is quite heterogeneous, however, the common traits of the heritage of the Scalvian and Curonian, Samogitian, and Highlander Lithuanian tribes can be observed, e.g., sacred hills prevailing in the environs, large stones of morainal hills, and springs flowing east. A fragment of a stone with a bowl-shaped pointed hollow²⁶, found opposite the former Bitėnai School in approximately 1998, is still veiled in mystery: such sacred sites' stones are mainly typical of the settlements in the northern and central Lithuania. So far, no data have been found on a route of the Semigallian migration to the southwestern Lithuania, the historical Scalvia.

The Scalvian sacred places are unique primarily due to the Nemunas and its closest surroundings. That is proved both by Mergežeris (Maidens' Lake) – the old Nemunas riverbed near Bitėnai, the famous Rambynas, as well as Krokų Lanka, Gaideliai, Saugai, and Traksėdžiai bogs, sections of rivers and the depths in the lower reaches of the Nemunas, in the western part of the Šilutė district, that associate with legends about the underwater afterlife, sunken ships, the swift water with its extraordinary qualities, etc.

skeveldrą²⁶ kol kas gaubia paslapties skraistė – tokie šventviečių akmenys būdingiausi Šiaurės ir Vidurio Lietuvos žemumos gyvenvietėms. Iki šiol neturėta jokių duomenų apie tai, kad į pietvakarių Lietuvą, istorinę Skalvą, vestų vienas iš žiemgalių migracijos kelių.

Savitumo skalvių šventvietėms pirmiausia suteikia Nemunas ir artimiausia jo aplinka. Tą rodo ne tik Mergėžeris – Nemuno senvagė prie Bitėnų, žymusis Rambynas, bet ir Krokų Lanka, Gaidelių, Saugų, Traksėdžių pelkės, upių atkarpos ir gelmės Nemuno žemupyje, Šilutės rajono vakarinėje dalyje, su kuriomis siejamos sakmės apie povandeninį pomirtinį pasaulį, laivus skenduolius, nepaprastomis savybėmis pasižymintį „srovingą“ vandenį ir kita.

Priartėję prie Kuršių marių, randame ne tik reikšmingus Alkos ir Žynių kaimų pavadinimus (*Alka* mus tvirtai sieja su ikikrikščioniškojo laikotarpio šventvietėmis), bet ir senovės baltų mitą apie milžinus. Padavimai pasakoja, kad jų išbarstytos smėlio smiltys virto Kuršių marių sekumomis apie Juodkrantę, Ventę ir Liekų ragą, taip pat Kuršių nerijos, Dreverno, Svencelės ir daugelio kitų vietovių kopomis (6 pav.); su milžiniais taip pat dažnai siejami Kuršių marių akmenys (jų gausu šiaurinėje ir vidurinėje marių dalyje)²⁷.

Ši byla sudėtinga ir gana prieštaringa. Paprastai pagrindinis padavimų veikėjas yra milžinas su smėlio smilčių prijuoste, tad tikslumo dėlei jį reikėtų laikyti milžine moterimi, kuri literatūriniais kūrinių tapusiuose padavimuose vadinama Neringa. Tačiau darbas kirviu, kuriuo milžinams tenka dalintis Drevernoje ir Kuršių nerijoje arba Ventės ir Liekų raga, yra vyriškas.

Kai kurie padavimai teigia, kad Ventės ir Liekų raga gyventa milžinų šeimos, kurioje augo sūnus ir dukra. Taigi santuoka tampa skirtingose vietose gyvenančių milžinų bendrabūvio priežastimi. Tačiau mito baigtis milžinams nepalanki: jie pralaimėjo kovą su vandeniu ir vėju, vilkas nugraužė milžino kojų pirštus, ir jis liko tįsoti Drevernoje, apneštas smėlio smiltimis. Milžinkapyje nuo seno buvo laidojami kaimo žmonės²⁸.

Pamario padavimų apie milžinus turinys²⁹ primena šiaurinės Kuršo dalies tautosaką, į kurią pirmą kartą dėmesys atkreiptas dar XIX a. pirmojoje pusėje³⁰. Karlo Watsono žodžiais tariant, latvių žemės Heraklis, vadinamas Kinte, užsiėmė mūsų žemės paviršiaus kūrimu

6 pav. Su milžiniais siejamos pamario vietovės:

- 1 – Akmenė, 2 – Dreverna, 3 – Liekų ragas,
- 4 – Nida, 5 – Ventės raga

(pagal Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011, 2 pav.)

Fig. 6. Coastland locations related to giants:

- 1 – Akmenė, 2 – Dreverna, 3 – Liekų Ragas,
- 4 – Nida, 5 – Ventė Ragas

(after Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011, Fig. 2).

Upon approaching the Curonian Lagoon, we find not just the meaningful names of the Alka and Žyniai villages (*Alka* closely relates us to the pre-Christian period sacred sites), but also the ancient Balt myth about giants. As the legend goes, the white sand strewn by them turned into the shallows of the Curonian Lagoon at Juodkrantė, Ventė, and Liekų Ragas, or the dunes of the Curonian Spit, Dreverna, Svencelė, and other places (Fig. 6); the boulders of the Curonian Lagoon (abundant in its northern and central part) are also associated with the giants²⁷.

The case was complex and quite controversial. Usually the hero of the legends was a he-giant with

7 pav. Juodkrantės Grikinės liepa. Fritzo Krauskopfo atvirukas. XX a. 4-asis dešimtmetis (Klaipėdos apskrities viešosios I. Simonaitytės bibliotekos rinkiniai)

Fig. 7. The Grikinė linden-tree in Juodkrantė, postcard by Fritz Krauskopf. The 30s of the 20th century (Collections of the Klaipėda County I. Simonaitytė Public Library).

(pvz., gabeno iš vienos vietos į kitą milžiniškus riedulius), be to, jis mėgo jodinėti ant baltos kumelės, arė ja laukus, nurodydavo dangum skriejančiam ežerui vietą ant žemės ir panašiai³¹. Tokie motyvai gerai pažįstami iš padavimų apie Krokų Lanką, o Kintų bažnytkaimio pavadinimas sustiprina prielaidą, jog panašumą tarp padavimų apie milžinus Latvijos Kurše ir prie Kuršių marių Lietuvoje lemia bendros jų šaknys senovės baltų, vėliau kuršių, genties ir galų gale kuršininkų mitologijoje³².

Tai, kad tautosaka buvo perduodama iš kartos į kartą, tuo pačiu metu saugoma, kuriama ir perkuriama, akivaizdžiai rodo padavimai apie Vokiečių ordino laikų Ventės pilį (*Windenburg*) prie Ventės rago³³. Į juos panašūs pasakojimai apie Akmeniškių pirmąjį ir istorinio Eketės kaimo piliakalnį – naujaisiais istoriniais laikais šie piliakalniai galėjo būti kaimo bendruomenių sueigų ir švenčių vietos. Šią prielaidą remia pasakojimai apie Šv. Jono šventes ant Dovilų piliakalnio³⁴.

Tokio pobūdžio tyrinėjimus sunkina faktas, kad nei naujaisiais, nei naujaisiais laikais Klaipėdos krašto senosios šventvietės nebuvo akivaizdžiomis pastangomis ir priemonėmis verčiamos šventomis Evangelikų liuteronų bažnyčios vietomis, ant kalnų, prie medžių arba šaltinių nėra katalikų kraštams būdingų kryžių, koplytėlių ir koplyčių.

an apron full of sand, however, to be quite precise, he should be considered to be a giant woman who in the legends that developed into literary works was called Neringa. However, work with an axe that the giants shared in Dreverna and the Curonian Spit, or in the Ventė and Liekų Ragas, was typically male.

Some legends speak about the families of giants who lived in the Ventė and Liekų Ragas and had a son and a daughter. Therefore, marriage became a reason for the giant cooperation. However, the end of the myth was unhappy for the giants: they lost the fight to water and wind, the wolf gnawed off the giant's toes, and he remained lying in Dreverna, buried by sand. In Milžinkapis (the cemetery of giants), villagers were buried from ancient times²⁸.

The content of legends about giants²⁹ reminds of the folklore of the northern part of Courland, which was first paid attention to in the first half of the 19th century³⁰. To quote Carl Watson, the Hercules of the Latvian land called Kintė undertook the development of the landscape of our land (e.g., he carried giant boulders from one place to another); moreover, he liked riding a white mare, ploughed fields with it, indicated the location on the ground to a lake floating on the sky, etc.³¹. Such motives are well known from the legends about Krokų Lanka, while the name of the Kintai village supports the hypothesis that the similarity between the legends about giants in Latvian Courland and at the Curonian Lagoon in Lithuania are predetermined by the common roots in the Ancient Balt, later in the Curonian tribe, and finally, in the *Kuršininkai* mythology³².

The fact that folklore was passed on from generation to generation, and thus simultaneously protected, created, and recreated, is clearly demonstrated by the legends about Ventė Castle (*Windenburg*) in the Teutonic Order times³³. Similar stories exist about the Akmeniškiai I and the historical Eketė village hillforts: in the new historical times, the hillforts could have become places of meetings and celebrations of the rural communities. The hypothesis is supported by the stories about St John festivals on the Dovilai hillfort³⁴.

A remote echo of the Balt religion and mythology was the custom that survived till the first half of the 20th century: fetching water from the spring flowing eastward,

Tolimas baltų religijos ir mitologijos aidas – iki XX a. pirmosios pusės išlikęs paprotys Velykų rytą eiti į rytus tekančio šaltinio arba tokį linkį darančios upės vandens, plg.: „Velykų rytą, prieš Saulis tekiejima tas. Mama iš upis [Skirvytės – *aut. pastaba*] atnešdava vandens praustis ir diel sveikatas, sakydava.“³⁵ Taip pat minėtina pagarba ąžuolams senoliams Barvų kaimo lauke, Bitėnų (Užbičių) ir Mieželių kapeliuose, prie Juodkrantės augusiai Grikinės liepai, kitaip dar vadintai Nuodėmių liepos vardu (7 pav.). Teigiama, kad 1939 m. pastaroji buvo nukirsta nacių valia, o tai reikštų, kad medis pateko į priešiškų lietuvių ir vokiečių politinių santykių sūkurį. Beje, tuoj po Klaipėdos krašto aneksijos hitlerininkų bendrai išgriovė ir Martyno Jankaus kartu su lietuvių šauliais ir šviesuomene puoselėjamą aukurą ant Rambyno.

Apibendrinant dar kartą pabrėžtina, kad akivaizdaus ryšio tarp akmens ir bronzos amžiaus paaukotų dirbinių vietų, viena vertus, ir geležies amžiaus, viduramžių bei naujųjų laikų šventviečių, kita vertus, nėra. Reikšmingą išimtį sudaro Rambynas, kurio archeologinė ir istorinė medžiaga apima platų bronzos amžiaus – naujausiųjų laikų laikotarpį.

Dėl istorinių priežasčių – XX a. viduryje nutrūkusio tradicijų perdavimo ir apmirusių tyrimų – Klaipėdos krašto senųjų šventviečių žemėlapis tik maža dalimi atskleidžia istorinę tikrovę. Tas pat pasakytina apie šventviečių įvairovę ir skaičių, nes šventi medžiai, kalnai, pelkės, upių ruožai (apie juos turima daugiausia žinių) užgožia miškus, akmenis, šaltinius ir kai kurias kitas šventvietes, kurių skaičius Žemaitijoje ir likusioje Lietuvos dalyje yra santykinai didesnis.

Padavimai ir pasakojimai apie Klaipėdos krašto šventvietes išsaugojo Perkūno, Laimos ir laumių vardus (pastarosios dievybės dar buvo vadinamos mergomis). Ne mažiau reikšmingas padavimų apie milžinus Kuršių marių pakrantėse ciklas, kuris rodo akivaizdžias sąsajas su kuršininkų kultūra, apimančia ne tik naujųjų amžių vaizdinius, bet ir kuršių genties, visų senovės indoeuropiečių mitologijos paveldą.

or the river making such a bend, on Easter morning, cf. “On Easter morning, before the sunset, Mother would bring water from the river (the Skirvytė River - V.V.) for washing and, as she would say, for our health”³⁵. Moreover, respect for ancient oak trees in the field of the Barvai village and the Bitėnai (Užbičiai) and Mieželiai cemeteries as well as for the Grikinė linden tree near Juodkrantė, that was also called the Linden Tree of Sins, has to be mentioned (Fig. 7). The latter was said to have been felled in 1939 by the will of the Nazi, which would mean that the tree got into the whirlwind of the hostile political relationships between Lithuanians and Germans. Incidentally, immediately after the annexation of the Klaipėda Region, the Hitlerite accomplices destroyed the pagan altar on the Rambynas hill, fostered by Martynas Jankus together with the Lithuanian Riflemen and intellectuals.

To summarise, it has to be emphasised again that there is no obvious relationship between the Stone and Bronze Ages artefact offering places, on the one hand, and the sacred places of the Iron Age, Middle Ages, and the Modern Times, on the other hand. The Rambynas hill is a meaningful exception, whose historical and mythological material covers a wide period from the Bronze Age to the Modern Times.

For historical reasons – the abandonment of the transfer of traditions and no longer continued exploration – the map of the sacred sites in the Klaipėda Region reveals the historical reality only to a small degree. The same applies to the diversity and number of sanctuaries, as sacred trees, hills, bogs, and sections of rivers (that we have the greatest amount of information about) outshadow forests, stones, springs, and some other sacred objects, the number of which is relatively higher in Samogitia than in the rest of Lithuania.

The legends and stories about the sacred sites in Klaipėda Region preserved the names of Perkūnas, Laima, and *laumės* (the latter deities were also called maidens). No less significant is the cycle of stories about giants on the coasts of the Curonian Lagoon which evidences obvious links with the *Kuršiņinkai* culture, covering both the images of the Modern Times and the mythological heritage of the Curonian tribe and of all the ancient Indo-Europeans.

Senosios šventvietės Klaipėdos krašte / Ancient Sacred Places in the Klaipėda Region³⁶

*1-7. Akmens ir bronzos amžiaus paaugotų daiktų radavietės /

The Stone and Bronze Age finds of offerings: 1 – Gedminai (Klaipėdos r.), 2 – Gihtaro pelkė (Klaipėdos m.), 3 – Išlės pelkė (Šilutės r.), 4 – Juodkrantės Gintaro įlanka (Kuršių marios), 5 – Lūžijos miškas prie Kliošių (Klaipėdos r.), 6 – Minijos senvagė prie Dovių (Klaipėdos r.), 7 – Rambynas.

*8-12. Su baltų religija ir mitologija siejami gyvenamųjų vietų vardai / Placenames related to Balt religion and mythology: 8 – Alka (Šilutės r.), 9 – Lauksargiai (Tauragės r.), 10 – Ramučiai (Šilutės r.), 11 – Svencelė (Klaipėdos r.), 12 – Žyniai (Šilutės r.).

*13-25. Miškai ir medžiai / Forests and trees: 13 – Bardėnų liepa (Pagėgių sav.), 14 – Barvų ąžuolas (Šilutės r.), 15 – Bitėnų (Šilėnų) kapinių ąžuolas (Pagėgių sav.), 16 – Juodkrantės Grikinės, kitaip Nuodėmių, liepa, 17 – Mieželių ąžuolas (Klaipėdos r.), 18 – Norkaičių Šventasis miškas (Šilutės r.), 19 – Šventasis medis *Ouse Warpe* (Klaipėdos r.), 20 – Šventasis miškas prie Rambyno, 21 – Šventasis miškas prie Ramoniškių (Šilutės r.), 22 – Šventasis miškas prie Žemaičių Naumiesčio (Šilutės r.), 23 – Šventvietė prie Metirkviečių (Šilutės r.), 24 – Šventvietė prie Šernų, 25 – Vilkyškių miško Raganų eglė (Pagėgių sav.).

*26-43. Kalnai / Hills: 26 – Akmeniškių piliakalnis I (Šilutės r.), 27 – Bitėnų Velnio kalnas, 28 – Čiutelių Raganų kapai (Šilutės r.), 29 – Dovių piliakalnis (Klaipėdos r.), 30 – Drevernos kopa (Klaipėdos r.), 31 – Eketės piliakalnis (Klaipėdos r.), 32 – Gilandviršių Šventkalnis (Tauragės r.), 33 – Jovarkalnis Ramuvos miške (Šilutės r.), 34 – Juknaičių Alkos kalnas (Šilutės r.), 35 – Juodkrantės Raganų, kitaip Jono, kalnas (Neringos m.), 36 – Keleriškių Dangaus kalnas (Pagėgių sav.), 37 – Mažrimaičių Laumių kalnas (Pagėgių sav.), 38 – Peskojų Birutkalnis (Kretingos r.), 39 – Rainblynas, 40 – Rusnės (Atmatos) Perkūnkalvė (Šilutės r.), 41 – Svencelės Šventkalnis (Klaipėdos r.), 42 – Užbalių Aukakalnis, kitaip Maibergis (Jurbarko r.), 43 – Vartūliškių Šventkalnis (Pagėgių sav.).

*44-52. Akmenys / Stones: 44 – Bitėnų akmuo su smailiadugniu dubeniu, 45 – Kalotės ežero akmuo (Klaipėdos r.), 46 – Peskojų akmuo su įduba (Kretingos r.), 47 – Purmalių akmenys (Klaipėdos r.), 48 – Rambyno Aukų akmuo, 49 – Šereitlaukio Užkeiktos vestuvės (Pagėgių sav.), 50 – Tauralaukio Velnio akmuo (Klaipėdos m.), 51 – Ventės sekluma, vad. Akmenė (Kuršių marios), 52 – Verdainės mitologinis akmuo (Šilutės r.).

*53-74. Vandens / Waters: 53 – Bitėnų Mergežeris, 54 – Dreizių upelis Piktvardė (Klaipėdos r.), 55 – Endriusių Mergų pelkė (Jurbarko r.), 56 – Ežeras prie Priekulės (Klaipėdos r.), 57 – Gaidelių pelkė Skendai (Šilutės r.), 58 – Gaigalo upė, kitaip Cypa (Klaipėdos r.), 59 – Greižėnų Žvižėžeris (Tauragės r.), 60 – Kalotės ežeras, 61 – Kintų Velnio ravas (Šilutės r.), 62 – Krokų Lanka (Šilutės r.), 63 – Labrenciškės šaltinis (Klaipėdos m.), 64 – Minija prie Sakūčių (Šilutės r.), 65 – Piktupėnų Piktupė (Tauragės r.), 66 – Plaušvarių Velnežeris (Pagėgių sav.), 67 – Saugų pelkė (Šilutės r.), 68 – Skirvytė (Šilutės r.), 69 – Smalininkų Mergynė (Jurbarko r.), 70 – Smalininkų Šventoji (Jurbarko r.), 71 – Traksėdžių pelkės (Šilutės r.), 72 – Upė Pakalnė (Šilutės r.), 73 – Veiviržas (Šilutės r.), 74 – Vorusnės Gilvikė (Šilutės r.).

*75, 76. Daubos / Ravinės: 75 – Juodkrantės Grikinės dauba, 76 – Šereitlaukio Velnio griova.

Nuorodos / End notes

- 1 Šimėnas 1988a, 41–46; Zulkus 1989, 23–35.
- 2 Vaitkevičius 1998, 11–13.
- 3 Klebs 1882, 1–31; Rimantienė 1999, 35–53; Bliujienė 2007, 188–189.
- 4 Klebs 1882, 35; Rimantienė 1974, 66.
- 5 Bliujienė 2010, 157.
- 6 Čivilytė 2004, 221–232.
- 7 Rimantienė 1974, 214.
- 8 Bliujienė 2013a, 239.
- 9 Šimėnas 2011; Reich 2014, 166–167, Taf. 21: 8–13.
- 10 Išsamiau žr.: Thomas 1887, 111–121.
- 11 Apskaičiuota pagal / Calculated after Gisevius, 1837, 30–31.
- 12 Tettau, Temme 1837, 162–163; Schiekopp 1881, 36–37.
- 13 Parodos kataloge ši vietovė nurodyta kaip / In the exhibition catalogue, the place is named as Rambynas-Bardėnai / Rombinus, Berg. b. Bardehnen.
- 14 Gisevius 1837, 6–26.
- 15 Deniso Nikitenkos informacija autoriui / information to the author; 2016 10 14 autoriaus žvalgymų duomenys / the author's survey data of 14 10 2016.
- 16 Bunge 1853, 317.
- 17 Plg.: / Cf. Salys, 1930, 15–16.
- 18 Gisevius 1859, 205; Bicka, Tumosas 1939, 65–66.
- 19 Išsamiau žr.: / For more detail, see: Meškauskienė et al. 2010, 54.
- 20 Narbutas 1992, 201.
- 21 LTR, rinkinys 7111, saugojimo vienetas 515.
- 22 Vėlius 2001, 339.
- 23 Pretorijus 2006, 260–263.
- 24 2017 08 13 autoriaus žvalgymų duomenys / The data of the author's survey on 13 08 2017.
- 25 Išsamiau žr.: / for more detail, see: Salys 1930, 126–131.
- 26 Iš 2017 09 02 autoriaus pokalbio su Rambyno regioninio parko kultūrologe Giedre Skipitienė / From the author's talk with Giedrė Skipitienė, kultūrologist of the Rambynas Regional Park, on 02 09 2017.
- 27 Beckherrn 1893, 377; Šmits 1933, pasakojimas nr. / story No. 82; Remeika 1940, 145–146.
- 28 Vaitkevičius, Vaitkevičienė 2011, 16–17.
- 29 Išsamiau žr.: / For more detail, see: Kiseliūnaitė, 2010, 43–55.
- 30 Watson 1822, 311–314.
- 31 Išsamiau žr.: / For more detail, see: Уртаңс 1997, 145.
- 32 Plg.: / Cf.: Greimas, 1990, 129, 218.
- 33 Šmits, 1933, pasakojimai nr. / stories No. 104, 105.
- 34 LTR 6068/104.
- 35 LTR 6069/33.
- 36 Paminklų numeracija priede atitinka žemėlapiu numeraciją (1 pav.) / The numbering of the monuments in the appendix corresponds to the numbering on the map (Fig. 1).

rajono savivaldybė / district municipality; sav. – savivaldybė / Municipality.